

Едуард Щербенко

ДВІ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ З ПОЛІТОЛОГІЇ

Коротка анотація. У статті розглянуто дві моделі політичної мови, імпліцитно присутні в українських підручниках з політології, одна з яких укорінена в класичній європейській традиції розуміння політики як сфери взаємодії вільних і рівних людей, а друга кладе в основу трактування політики принцип інтересу. Робляться висновки щодо наслідків прийняття кожної з цих моделей.

Постановка проблеми. Політична мова ще не стала в Україні предметом постійних досліджень. У той же час, потреба у такому аналізі є надзвичайно гострою. Відома іронічна сентенція, що всі розуміються на політиці (так само, як на медицині і вихованні дітей) – фіксує проблемну ситуацію, вихідну для фундаментального дослідження, і вимагає поставити під знак питання самі начала такого “розуміння всіх”. Д

раматизм положення посилюється тим, що невиконана робота з прояснення засновків нашої мови накладає обмеження на можливості побудови теоретичних конструкцій (оскільки нічого достеменно не відомо про фундамент, на якому має триматися така конструкція); а зрештою, і на можливості раціонального висловлювання про політику: оскільки не введено обмеження, які визначають грамотне застосування понять, у тому числі ключових, – вони на практиці втрачають статус понять і залишаються “просто словами”,

яким можна надавати взаємовиключного значення. Чи не найочевиднішим прикладом тут може бути слово “демократія”:

Зрозуміло, що політична мова не вичерпується самим лише “словником”; йдеться про ті принципи, презумпції, які лежать в її основі.

Якщо зіставити дві класичні формули: “дозволене все, що незаборонене” і “заборонене все, що недозволене” – очевидно, що кожна з них задає принципово відмінний порядок і змінює значення ключових понять: “влада”, “державна”, “політика”, “суспільство” і т.д.

Мета дослідження. Отже, дослідження політичної мови має бути спрямоване на виявлення таких фундаментальних “формул”, що визначають ті або інші горизонти нашої думки і дії. Це, в тому числі, допоможе прояснити причини труднощів і невдач у спробах реформувати наше суспільство: адже подібні формули йдуть корінням у найзвичайніші звички громадян, розчиняючись у загальному масиві поведінкових реакцій; відповідно, прояснивши цей пункт, ми підвищимо наші шанси на вдале реформування.

Останні дослідження і публікації. За останні роки серед праць, які присвячені студіям у цій сфері, можна назвати хіба що монографію Л.П. Нагорної¹. В ній вона розглядає можливості політичної лінгвістики для аналізу політичної мови, переходячи вслід за тим до аналізу в цьому світлі проблеми мовної політики в Україні. Нас же цікавить дещо інша проблема – як було зазначено, ті загальні фактично діючі моделі в політичній мові України, які визначають той або інший горизонт наших можливостей.

Основний матеріал і результати дослідження. За матеріал, на якому вивчається проблема, ми обрали підручники з політології, які вийшли друком в Україні після набуття незалежності. Цей вибір пояснюється тим, що, по-перше, підручник, подаючи фундаментальні основи дисципліни, зосереджений саме на ключових її положеннях, принципах, – що нас і цікавить у цьому дослідженні; по-друге, підручник відбиває поточний стан досліджень в країні, і таким чином репрезентує загальний стан політичної мови в суспільстві. У цій роботі ми обмежилися текстами, опублікованими в період з 1992 по 1996 рік, тобто від моменту набуття незалежності до прийняття Конституції, що може розглядатися як певний закінчений етап.

Ця стаття продовжує ряд робіт з вивчення політичної мови в Україні, в яких розглядалося, зокрема, як позначився на ній вплив тоталітаризму і які зміни відбулися в період т.зв. “перестройки”. Коротко формулюючи основні тези – тоталітаризм руйнує підвалини автономної думки в суспільстві, в той час як в період “перестройки” відбувається поступова легітимація феномена особистої думки в суспільному просторі. На цій здобутій основі почалося опанування західної традиції політичної думки, комунікація з якою була перервана протягом кількох десятиліть. Дана робота присвячена розгляду одного з аспектів названого процесу.

Важливий елемент трактування політики, який виявлений нами у дослідженому масиві текстів – недовільність влади, управління; її застосування передбачає певні підстави, начала. Тобто політика трактується як *раціональне* явище. Так, відзначивши невірність визначення влади як мети і засобу політики, автори зазначають: “Насправді ж істинна мета політики – не досягнення влади як засобу задоволення своїх інтересів, оскільки таке задоволення не може бути справедливим, а ефективність регулювання і управління соціальною дійсністю для виробництва матеріальних і духовних благ. І саме в цьому головне призначення і сутність політики”². Або в іншій праці, охарактеризувавши історію людства як постійну боротьбу різних соціальних сил зі своїми соціальними інтересами, далі автори пишуть: “У цій боротьбі за різних часів перемагав зрештою той, хто не тільки підміняв загальний інтерес своїм (це роблять усі учасники політичної драми), а й насправді представляв, репрезентував, відстоював його”³. “Специфіка державної політики полягає в тому, що вона, виражаючи і захищаючи інтереси певної соціальної групи, має враховувати інтереси і всіх інших існуючих в суспільстві шарів і груп, ніби інтегруючи їх”⁴.

Принциповим є те, що це раціональне трактування політики, коли воно присутнє, відкривається рівночасно і в історії політичної думки: “Виходячи з того, що ‘білшим єсть Бог от короля и царя’, І.Вишенський наголосив: король чи цар тільки владою, одержаною від Бога, підноситься над своїми підданими, а в усьому іншому є рівними з ними – від природи і перед Богом. Одержавши владу від Бога, будь-який володар не може користуватися нею на свій розсуд,

свавільно, бо це є грубим порушенням божих настанов про рівність”. “Бог дав владу, як вважав І.Вишенський, не для того, щоб чинити свавілля, насильство, а для того, щоб утверджувати закон, справедливість. Царі, королі, усякі володарі й пани помиляються, думаючи, що надана їм влада – це справа лише їхньої свободи і волі. Не їхня влада, а Божа, вони тільки її виконавці...оскільки володарі залежні від Бога, то вони не можуть бути абсолютними можновладцями і діяти незалежно від волі Божої. Навпаки, вони мусять виконувати цю волю, суть якої, за переконанням І. Вишенського, полягає у праці, справедливості”⁵.

Принциповою тут є ідея суспільного договору. Сказавши про переддержавний стан “війни всіх проти всіх” з його неможливістю вести благополучне життя, підручник зазначає: “Люди вирішили вийти з природного стану і жити в стані громадянському. Для цього вони уклали договір і таким чином створили державу. **Згода людей є основа будь-якої влади.** Вираження її – договір. Він зводиться до того, що кожна людина віддає свою особу під вище керівництво загальної волі і тим самим стає його учасником. (Тобто її воля артикульована саме як воля, вільна – в цьому новому утворенні (спільної волі) – а це може бути не тільки як крапля зливається з краплею, але й як травинка залишається собою у *різнотрав’ї*. – Е.Щ.) Вся влада переходить суверенові, який утворюється із учасників згоди. Людина здобуває громадську свободу і право власності. **В результаті люди рівні силою права і згоди.**” (виділено нами. – Е.Щ.)⁶ Отже, держава постає цивілізаційним винаходом: через введення обмежень – що ми не здійснюємо руйнівних дій, діємо *культурно* – ми створюємо (штучно) нову форму, яка трансформує наші можливості, і разом ми можемо те, чого не могли осібно.

Цей елемент доброї волі виявляється наріжним. Коли ми майже як кліше вживаємо: “В сучасних умовах терміном “громадянське об’єднання” позначають *добровільне* утворення, що виникає внаслідок вільного виявлення волі громадян, які об’єднуються на основі спільності соціальних, професійних, соціально-демографічних або інших відповідних цілей та інтересів, рівноправності учасників, організаційної самостійності”⁷ або: політичні партії утворюються “на *добровільних* засадах”⁸ (виділено нами. – Е.Щ.) – ми не помічаємо,

що це укорінене в самих началах європейської політичної думки: в античному світі “політика вважался сферою свободи, а стосунки вільного громадянина і раба сприймалися як неполітичні”⁹. “На відміну від східних традицій Аристотель підкреслював принципову різницю між політичною владою, батьківською владою над дітьми і панською владою над рабами. Специфіка політичної влади полягала, на його думку, у тому, що вона виходить з відносин свободи і рівності”¹⁰. “В цілому соціально-політична і державно-правова проблематика висвітлюється Аристотелем з позиції ідеального розуміння держави як політичного спілкування вільних і рівних людей”¹¹. А далі ми знайдемо у Гроція визначення держави як “довершеного союзу вільних людей, укладеного для дотримання права і загальної користі”¹², а у Канта – що громадянське суспільство є відношенням між вільними людьми; що оскільки свобода здійснюється згідно з законами, – свобода одного сумісна зі свободою всіх інших, і йдеться про “всесвітньо-громадський стан”¹³.

Тут перед нами принциповий пункт: відносини свободи і рівності виступають вихідною умовою політики, її презумпцією (і саме так введено визначення політики як принципово іншої сфери); відповідно, все, що будеться не на цих началах, виводиться за межі політики (як стосунки пани/раби і батьки/діти). Якщо не враховувати цю принципову різницю, то, за словами Єжі Леца, ми не відрізнимо конституцію від тюремного статуту.

Для пояснення і дальшого розвитку нашої думки нагадаємо, що суспільний договір належить до т.зв. фікцій – тих формалізацій, які вводяться в кожній теоретичній дисципліні. Суспільний договір означає не посилення на історичний факт якоїсь найпершої домовленості між людьми, – а ідеальну модель, згідно з якою описується реальність. Проте така модель не є довільною: вона фіксує певні фундаментальні закономірності, і в цьому випадку – устрій тих речей, які можуть триматися тільки спільними зусиллями. Уявімо собі, що якийсь володар зміг би відняти від усіх інших усі наявні гроші. Природно, він і сам втратив би можливість користуватися ними, оскільки вони мають сенс тільки в умовах розосередженості і обміну. Уявімо іншу ситуацію: коли такий володар спробував би забрати собі всі права, позбавивши їх інших, щоб мати лише самому – про-

сто кажучи, мати можливість чинити щодо інших все що завгодно, нічим не внормовано. Природно, виникла б подібна ситуація: оскільки всі інші усунуті зі сфери права – їх дії щодо цього володаря також не обмежені жодним правом; таким чином, позбавивши прав інших, він водночас позбавляє прав і себе. Нарешті, для наочності, уявімо собі подібну ситуацію з розумом: очевидно, що людина, яка залишилася б одна з розумом посеред усіх, позбавлених розуму – не мала б здатності порозумітися з ними, оскільки вони перебувають поза межами розуму.

Таким чином, є речі – на кшталт грошей, прав, розуму, які можуть триматися лише спільно (і не підлягають монополізації) – в цьому сенс ідеї суспільного договору. Такою ж ідеєю є особистість як учасник цього договору, носій прав і свобод: це не емпірична реальність, а **принцип**. Отже, вона не може бути усунена з моделі політичного, і твердження, що політика має будуватися на особистісних началах, є не благим побажанням філантропів, а математично строгим висновком.

Коли ми дотримуємося таких раціональних начал, то можемо раціонально описувати політику. І тоді, наприклад, за охороною власності державою побачимо захист прав громадян: захист приватної власності “є захистом індивідуальної свободи, оскільки держава захищає права людини на результати її праці”. “Обороняючи приватну власність, держава цим самим визнає за громадянином його власне право на властиві йому фізичні і духовні здібності. І, з другого боку, тільки захищаючи право приватної власності, можна досягнути справедливих відносин у суспільстві, оскільки держава боронить свободу особистості і результати її праці від можливих зазіхань із боку кого б там не було”¹⁴. А за явищем лобізму відкриємо певну конституційну норму. Зазначивши, що лобізм є неунікним явищем в умовах демократичного суспільства і правової держави, і завдання полягає в тому, щоб зробити цей механізм цивілізованим, таким, що відповідає культурним нормам, автор продовжує: “Історія лобізму в США показує, як нарощувався цей культурний потенціал, хоча спочатку лобізм ототожнювався з корупцією. Але, незважаючи на поширену думку, лобізм неможливо було знищити, оскільки це була відпочатку конституційна норма. За Конституцією США кож-

ний громадянин або представник організації може звертатися з петиціями до уряду, тобто чинити на нього тиск”¹⁵.

Отже, як свідчить викладене, в досліджених нами текстах підручників з політології можна виявити виразний елемент раціонального підходу до політики.

Проте цей елемент, на жаль, не є послідовно витриманим. У різних працях легко можна знайти визначення політики *переважно* через інтерес. Ось кілька прикладів, взятих з різних підручників: “Суспільні, політичні змагання виникають, коли певна соціальна група прагне задовольнити свої певні прагнення щодо решти суспільства за рахунок обмеження інтересів інших груп.”; “Сутність політичного життя полягає в дбанні спільнотами про свої часткові, корпоративні інтереси, у боротьбі за їх переважне задоволення.”; “керівні групи є виразниками інтересів окремих великих суспільних груп, хоча вони й нав’язують свою волю даним суспільним групам, суспільству в цілому” і т.д.

Проблема полягає не в тому, що звертається увага на інтерес у політиці, а в тому, що не завжди чітко обумовлюється обмеженість цього інтересу певними правилами – насамперед збереженням начал суспільного договору, про який йшлося вище – адже тільки підтримання цього загального поля дозволяє говорити про царину *політичного*. Задовольнити ж інтереси різні групи, нерідко буває, прагнуть, в тому числі, і руйнуючи політичне. Неусвідомлення цього принципового пункту призводить до того, що сказавши: “Напрями діяльності сучасних громадських об’єднань настільки різнобарвні і численні, наскільки різноманітні і численні ті людські інтереси та соціальні потреби, що лежать в їх основі”, – автори тут-таки відносять до них об’єднання “від неофашистського руху до партії зелених”¹⁶, що, зрозуміло, виходячи з викладеного, неприпустимо: адже будь-які тоталітарні рухи руйнують сферу політичного як спілкування вільних і рівних людей.

Говорячи просто, інтереси, не обмежені нічим, ведуть до сумнозвісної “війни всіх проти всіх”, – виходом зі стану якої й починалася політика. Таким чином, “легітимація інтересом” насправді є руйнівною для політики як такої і суспільства в цілому. Не змінює нічого і введення пункту про те, що задовольнити ці інтереси можна

через “здобуття, утримання і використання” державної влади – адже це може виявитися узурпацією держави. “Стати суб’єктом політичного життя – це не просто отримати право, мати дозвіл, це значить навчитися усвідомлювати, виражати і захищати свої інтереси у політичній системі і разом з тим розвивати і вдосконалювати саму політичну систему *у відповідності до цих інтересів.*” (виділено нами. – Е.Щ.)¹⁷ Це лише додає новий інструмент у посиленні потуги, яку ніщо не буде обмежувати – як відбувалося в тоталітарних країнах.

Іноколи цю проблему намагаються розв’язати через введення поняття “всезагального інтересу” і твердження, що цей інтерес у динаміці різних сил у суспільстві “задовольняється стихійно”. Проте, по-перше, досвід показує, що таке твердження не відповідає дійсності: це засвідчують численні громадянські конфлікти і війни. По-друге, “всезагальний інтерес” не схожий за своєю природою на звичайні інтереси, відомі нам безпосередньо з повсякденного життя: усвідомлення цього інтересу є результатом величезної роботи щодо досягнення консенсусу в суспільстві (наскільки це не просто, свідчить досвід сучасної України), що відбувається через численні переговори, введення нових уявлень, ускладнення самої картини світу; – це усвідомлення не дається нам безпосередньо.

Окрім того, намагання описати політичні феномени через інтерес як ключовий елемент викликає суперечливість у самому описі: “Вирішальне значення для політики має те, чиї інтереси відбиває та чи інша партія. Виявити це не завжди просто. Намагаючись повернути на свій бік ширші верстви населення, політичні партії виступають з певними гаслами, здійснюють систематичну пропаганду й агітацію. Проте ці гасла часто спрямовані тільки на те, щоб дістати підтримку більшої кількості виборців. Уже через це назва партії не завжди відображає її класову, соціальну природу. Цього не можна зробити і на основі вивчення соціального складу її членів. Наприклад, серед членів правлячих, консервативних партій чимало робітників. У свою чергу, серед членів соціалістичних партій чимала частина тих, що не належать до найманих працівників....Для визначення природи партій недостатньо і їхніх програм, передвиборних маніфестів. Часто вони дбають тільки про тактичні партійні інтереси. Іноді проголошуються цілі, які суперечать самій природі

цих партій”¹⁸. “Зі сказаного вище зрозуміло, що сучасні політичні рухи і політичні партії є виразниками певних групових інтересів. Спірним є лише питання про те, наскільки жорстко прив’язані ці політичні утворення до існуючих в суспільстві границь соціально-класового поділу. Адже в кожній із сучасних розвинутих демократій не тільки власники та бізнесмени, а й робітники мають по декілька політичних партій. З іншого боку, електорат усіх без винятку партій є змішаним у соціально-класовому відношенні, відображаючи той незаперечний факт, що свідомість та політична орієнтація людей визначаються сьогодні не тільки соціально-класовою належністю, хоча остання й відіграє у формуванні політичного світогляду далеко не останню роль”¹⁹.

Таким чином, визначення політики через інтерес, у тому числі через прагнення здійснити його шляхом здобуття влади, є, на наш погляд, незадовільним.

Характерним для названого підходу є поява в тексті терміна “населення” (а також слів “маси” і “люди”) під час опису політичних явищ, що досить часто зустрічається на сторінках досліджених текстів: “Без опори на партійну систему, що агрегує інтереси різних груп населення, неможлива ефективна робота парламенту” (виділено нами. – Е.Щ.).

Зрозуміло, що слово “населення”, яке належить до демографічної реальності, не може відтворити досвід громадян, які активно використовують політичні інституції (через цю практику населення стає **громадськістю**). На наш погляд, за вживанням такого терміна може стояти досвід **неполітичного** існування спільноти.

Висновки. Отже, нами виявлено дві принципово різні моделі в текстах українських підручників з політології, які видавалися протягом часу незалежності до 1996 року. Якщо перша з них виходить з класичної традиції, де політика постає феноменом, який ґрунтується на відносинах вільності і рівності, що приймаються як презумпція політичного і зафіксовані в ідеї суспільного договору, то друга характеризується трактуванням політичного через принцип інтересу. Якщо перша дає основу для раціонального опису політичних явищ, то друга не дозволяє цього зробити і створює ризик виродження політики у “війну всіх проти всіх”.

Слід зазначити, що підходи, які відповідають як одній, так і іншій моделі, зазвичай сусідять на сторінках тих самих книжок, що, природним чином, відображало становище політичної мови в тодішній академічній літературі, і ширше – українському суспільстві. Подальші зміни в характері політичної мови сучасної України стануть предметом наступних досліджень.

¹ Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

² Основи політології: Курс лекцій: [Навч. посібник для вузів / М. Сазонов, Б. Решетняк, О. Авксентьев та ін.] За ред. М. Сазонова. – Х.: Основа, 1993. – С. 48.

³ Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І.С. Дзюбка, В.Ф. Панібудьласка, Ю.С. Шемшученко та ін.; За заг. ред. І.С. Дзюбка. – К.: Вища шк., 1993. – С. 46.

⁴ Політологія: Конспект лекцій / За заг. ред. В.І. Астахової. – Х., 1996. – С. 6.

⁵ Політологія / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1993. – С. 88.

⁶ Основи політології. Курс лекцій (для студентів заочної форми навчання). – Х.: ХДПІ ім. Г.С. Сковороди, 1993. – С. 23–24.

⁷ Там само. – С. 65.

⁸ Бебик В.М. Основи теоретичної та практичної політології: Підручник. – К.: МАУП, 1994. – С. 56.

⁹ Політологія... За заг. ред. І.С. Дзюбка. – С. 44–45.

¹⁰ Новаков А.С., Новакова Е.В. Краткое изложение теории политики: Учебно-методическое пособие для студентов по изучению вузовского курса. – Луганск: ЛСХИ, 1993. – С. 18.

¹¹ Політологія / За ред. О.І. Семківа... – С. 30.

¹² Политология: материалы к лекциям (для студентов всех специализаций) / Сост.: А.М. Черныш, Т.Г. Медоварова, Д.П. Кавка и др. – Запорожье: ЗГУ, 1993. – С. 14–15.

¹³ Основи політології... За ред. М. Сазонова... – С. 139.

¹⁴ Там само. – С. 161.

¹⁵ Политология... Сост.: А.М. Черныш... – С. 83.

¹⁶ Основи політології. Курс лекцій (для студентів заочної форми навчання). – С. 65–66.

¹⁷ Основи політології. Конспект лекцій для студентів усіх спеціалізацій (Гнип'юк В.Ю. та ін.) – Л.: Львівська політехніка, 1994. – С. 83.

¹⁸ Політологія / За ред. О.І. Семківа... – С. 295–296.

¹⁹ Основи політології... (Гнип'юк В.Ю...) – С. 59–60.